

ШӘМИСТАН НӘЗИРЛИ

Буа оң алты ил эввәк (1875-чи илдә) январьн иккисиндә Мәккә губерниясынын Салаһлы гәрәйсиндә илк дүньявә төһсәл мәктәби фәалиятә башлады. Пансион (гәнаһлы) тилик бу мәктәбиңиң асыясы бир илден сонра Корус, Чәреһәл һәм Даг Кәсемән кәндләринә дә дүшдү. Орда да белә мәктәпләр ачылды. Гыса мүддәттә шөһрәт тапан Салаһлы мәктәби о вахтлар Гафгаздығы йетми сәкизә илтидан мәктәбин оң йүмүнәвсиз олды. Бу мәктәбия бәүк хидмәти оңдәрдә ик, үч ил сонра (1878-чу илдә) Горидә ачылар Азәрбајҗан шөһәси үчүн йүксәк һазырлыгы мудаһимләр һазырлады.

Бу күн Азәрбајҗан маарифиндә әвәсиз хидмәтләри илә хатырланан Әһмәдаға Мустафајев, Мөһмәд бәј Гарајев, Чәһид Шарофов, Әһмәд Сејядов, Исмајил Гајыбов,

Әһмәд Күлмәммәдов, мәшһур кеңерал-лейтенантымыз Әлчаға Шыһлиһсини, Ибраһимғаға Вәкилов, көркәмли шаир Аббасаға Назиф Гајыбзада, 1900-чу илден Гафгаз Тибб Академиясынын фәхри үзүв, доктор Мәммәдрәза аға Вәкилов, илк тәҗрибәни Фәрухаға Гајыбов, профессор Мәһдихан Вәкилов, бәүк шаириниң Сәмәд Вурғун вә оңларча көркәмли тарихи шәхсәтләримиз Салаһлы мәктәбиниң мө'әуляларыдылар.

Вас, Салаһлы мәктәбиниң илк мө'әулялары кимләр омушду? Бу суала Ш. Нәзирлиның «Горидән кәләп гатар» сөнәдли повестиниң «Илк бурахылыш» фәслиндә чаваб тапмаг олу. Бу фәслидә һәм дә Салаһлы мәктәбиниң йаранма тарихи арашдырылып. Повестиниң төгдәм олуған фәслиниң чүзи ихтисарла верәрәк.

ИЛК БУРАХЫЛЫШ

Мәнә билик верән шөксә гул кими пәрәстиш едирәм.
Ыр әрәб мүғәфәкәриниң дедикләриндәк.

Салаһлыда Газах саһә муваккили үчүн тикимләш биринин алты отағиндан бирини ашамар үчүн Тауһиддин мүәллимин ихтирәһна верилмишди. Галаң беш отағда узаг даг кәндләриндән кәләп ушаглар күндүзләр дәрәс кеңир, ахшамлар исе галардылар. Бу отағлар Азәрбајҗанда ханлыглар ләғә едиллиб комендантлыг усул-йадарыңиң йарадыланда Јелизаветпол губернаторунун саранчамына әсәсан Салаһлы Нәкиб хөзәјиниң хәрчи илә тиклимишдә.

Чар мө'мурлары оңларча болуң әлбәт табе олмаг истаәмә ханларын, бәј вә ағаларын йүгүгларыны мәһдүләшдирмаг үчүн комендантлыг йаратдылар. Лакин халың кузәрәһиниң йахшылашдырмаг әвәһинә өзләринә йәрәвәт йыған комендантлар инзибәти вәзифәләри белә сатырдылар. Бу вәзифәләре гојуған шәхсләр гејри-му сәлимән олдуларындан Јерли әһалинин нә диниңә һөрмәт едир, нә дә дилини билдирдиләр. һәтта гој вә яс марәсини кеңирән әллендән, ев тикән, ја да тәмир едәнләрдән дә рушәвәт алырдылар. Оңлар рәнчәбәрләрдән истадиқкәләри гәдәр верки топлайлар, аға вә бәйләрдән, ири торпаг сәһибкарларыннан һәдди-рушәвәт йығырдылар.

Кәндиләрини фәрияди кәлә булғәд олмушду. Ихтирә сәһиб олан муворлар, һәйләр дәрәбәјлик едир рәнчәбәр атындан паласыны белә чәкиб апардыны. Ганун кешикчиләриндән үз дөндәрән әһали хан әйванына бәјлик дөрвүнә «кин шүкүр» — дедиб о күнләри әрзула йырдылар.

Полис вә мө'мурлар Јерли әһалиңи чисман даҗә вердиләр. Олқәдә рушәвәт, суйғәд, оғурлук һәддини ашмишди. Ағыр веркидан имтина едәнләри, доракылығы табе олмаг истаәмә оңлар «диқбақ фәодал» әдәләндрәи мөнһәмәсиз бирбаша Сибирә сүрүң едирдиләр.

Һәмән иллардә (1830-чу илләрин сону — Ш. Н.) Азәрбајҗанда олан чар мө'муру граф И. И. Василчиков император И. Николај көндәрдийи мәктәбунда халың ағыр кузәрәһиниң шәһиди һәдди йазырды. «Әһалинин үзәрәһиңе гојуған бәләдијә» веркилар о гәдәр чоқдур ки, оңлардан јақә туртармак, дөмәк олар ки, мүмкүн дејилдир; һәм дә веркинин тәјин олунмасына вә топланмасына мө'әвәз бир гәјдә жоқдур вә һәр шәј тамәһилә комендантын ирадәсиндән асылдыр.

Бу мәктәбундан сонра ишсе-

раторун хүсуси кәстәрши илә Загафгазијағы төғтиш етмәк үчүн сенатор П. И. Кутајсов вә Ј. И. Мечниковдан ибарәт хүсуси комиссия кәлди. Гарабәги жоқладыгдан сонра һәрби Дағра рејис ермәни Валериан Григорјевич Мөдөтовун фәалијәти барәдә йазырдылар:

«Һөкүмәтин оңа кәстәрдији е'тимаддан суйистиқадә едир. Әкәсиниң мүклијәтинин өзбашына / өзү үчүн зәбт едир [Јәни азәрбајҗанлыларын — Ш. Н.] һагт вермедән әһалијә хүсуси ишләр көрдүрү. Башгаларынын адындан сахта һағызлар төртб едир вә гебюртү әбиләри (азәрбајҗанлыларын — Ш. Н.) дағымтар дәрәчәсинә чатаң киңли бир әдәмдир...

...Умумијәтлә, баш приставлар хошладыглары адамлар ағалыг рутбәсиз вериләр. Доландырмагдан өтүк кәндлери бу ағалара һөвалә едирләр, бүтүн ишләр буңларын әлиндәдир. Әһалијә ағыр чәвә вериләр, малыны вә Јерини әлиндән алырлар вә өзләрини дөјүрләр, веркини бир нечә дәрә артыг йығырлар. Хәзинәгә чатаңы вериләр, әмма артыг галаныны өзләри көтүрүләр. Кәндиләрини мөһсүлларындан өзләринә пај чыкырлар. Бүтүн ишләр комендантын өзүнүн сәләһијәтине бағлыдыр.

Јузарыларча кәдән миңләрлә йаразылыг әрзисе ивә мүфәттиш-сенатор П. И. Кутајсов вә Ј. И. Мечниковун императора рәсми ләјһә-мәктүбәлары комендантлыг үсүд-идарәсини 1840-чы ил апрелин 10-да ләғә етди.

Газах саһә муваккили үчүн тикилән бина бош галмышды. Бина тикилиб гуртарғағуртарда комендантлыг ләғә олунду. 1875-чи илдә һәмчя бина Салаһлыда ачылан рус — Азәрбајҗан мәктәбинин гисметинә дүшдү.

Һәмән ил гәзәнин бир нечә кәндини кәзән Јелизаветпол губернаторунун Салаһлы гәрәјсиниң Јерли вә әһалиси даһа чоқ хошуна кәлмишди. Күрүн сәг сәһили бош кәлимши сәкизә жүз евли гәрәдә оң сәкизә дүкән, Једди дөјирман, ики мәсджид, үч дөјирманчык вә ики дини мәкәбләт йанашы Јени ачылмиш дүньявә төһсәл мәктәбидә фәалијәт кәстәрдији. Беш миң әһалинин әксәријәтиниң әкәли олдуғуну көрән гу-

бернаторун бураны гәзә мәркәзи елмәк фиғри дә варды. Ағсагал Пәнаһ аға Вәкилова о, хүсуси һөрмәт бәләјирди. Гуллуға әләгәдә Тифлисә, Сәрдарын йаньна кеңибәқаландә мүтләг она гонаг дүшәр. Гарајазыда биркә габан онуна да чыхардылар. Сач-сағалы ағарса да Пәнаһ аға нә Јериниңи, нә дә һафизәсини тиримәмишди.

Гафгазы өјрәнән јазычы-сәјјаһ Б. Виняминов һәмән илдә Тифлисдә оландә губернаторла көрүшдү. Ону өзү илә Јелизаветпола апаран губернатор Јолүстү Салаһлыда дәјәляниб досту Пәнаһ ағаның гонағи олду. Икнчә күн гонаг галан јазычы-сәјјаһ салаһлыларын нағыл дәмәјинә, әфсанә сәјләмәјинә, шә'р вә нәғмә охумаларына вурдуду. Губернатордан үзрәхалыг едиб, һеч олмаса он күн галмаға ичәзә истади...

Инди Тауһиддин Б. Виняминовун Тифлисдә «Гафгаз әрази вә тајфарларынын төсвир үчүн материаллар мөһмусында чыхан «Салаһлы кәнди вә һәмән кәнддә јазылмыш татар нағыллары» мөғәләсини мүталәи едирди. Кәчәдән хелли кәчәз дә Тауһиддин Мәмләјев охумадан дөјүрду. Олғағаның күчбәлә илә тапыб көндәрдийи китабы о, гәра чырағын ишылында һәвәслә мүталәи едирди. Китабдыкә нағылны, бәја-ты вә ел сөзләриниң әксәријәти һачы Әмәр Абдыоглуңун, Абдулла аға Әфәндијевин вә Пәнаһ аға Вәкиловун јаддашыңдан јазылмышды. Оңларын һәр үчүнүн дә мәктәбә хүсуси рәбәғти вә гағысы варды. Пәнаһ аға мәктәбә мадди чөһәтдән даһа чоқ көмәк кәстәрдири. О, јазы ләвәзимәтә ты алыр, дәрәһилкәрдән корлуг көкән ушаглар үчүн өз хәрчи илә китаб елдә едирди. Һәр ил мәктәбиниң гаршысына йығылан одун тәјәсини онун ројийәтләри Гарајазы мөшәсиндән дорғајыб кәтирәди.

Хәйрхәһ Пәнаһ аға мәктәбин тәһрир ишләриндә дә өз бојуну көтүрүшдү. Тез-тез мәктәбә баш чәкиб бу нурани гочаны ушаглар аҗа кими севирдиләр. О, өз баласы гәдәр истадији шакирдләр охшәјанди бу сөзләри тәкрар етмиш охшарды: «маарифдиз милләт йашамаз. Мәктәб бир барлы ағачдыр, мейвәси ширин шәкартәк. Бу барлы аға-

чы елә бәсләјин ки, сиздән сонра кәләпдән дә пај көтүрә билсин».

Мәктәбә чән јандыран, кәңчләрин дүңвәни елмәри јашы мөнһәмәзјәб халығна фәјдалы бир шөкс олмасы үчүн әлиндән кәләп көмәји едән Абдулла аға Әфәндијев Тауһиддинә дајаг олмушду. О, Азәрбајҗан дилиндән вә шәриәтдән дәрәс дәрди. Сон дәрәчә чидди олан Абдулла аға ројийәтлә ројийәт кими данышар, оңларын һалына јаныб көмәјини әсиркәмәзди. Узаг даг кәндләриндән охумаға кәләп шакирдләрә һәмшә нәзәрәт едәр, зәиф оланлары ја өзү өјрәдәр, ја да јашы охујанларча тапыырарды.

Илк бурахылыш үчүн дә Абдулла аға төклиф етди ки, Тәһсил Даирәсиндән бир нәфәр чағырсын, гој кәлиб тәдрисиң дүзкүн гојулуб-гојулмамасыны јохласын. Бу на е'тирәз едәнләр дә олмушду. Нәһајәт, гәрәра кәлимишдиләр ки, нумајәндә дөвәт олунсун.

Апрелин сон күнләриндә Гафгаз Тәһсил Даирәсинин мүфәттиши Желиховски Салаһлы кәлди. Тауһиддин Мәмләјевлә көһнә таныш кими көрүшүб, мүәллимләрлә аҗрыча сөһбәт етди. Оңларын пәдагоғи фәалијәти, дүңләрәүшлери барәдә һеч нә дәмәди. Амма давраһиңиңдә вә хош сымасында разылыг әләмәти варды.

Синиф отағларына ики чәркә әлдәгәјирмә үзүн столлар гојулмушду. Көтүрүлән отурачағлар дүзәдилмишди. Синифлә ләғә, бит дә «рус империясынын әрәзиси» хәритәси олмасајды, бураны јемәкхана да зәин етмәк оларды.

Мүфәттиш ичәри кирән кими ушаглар аҗа дурдулар. Абдулла аға әлиндәки дөғтәри журналын үстүнә гојуб кичик мүғәддима илә онун кәлипиңиң сәбәби һаггында мө'лумат верди. Ушаглар арасына зәиф бир пычылдашма дүшдүјүнү көрән Абдулла аға:

— Сакит олуң, — деди, — арты төләшә дүшмәк кеңдир. Мүфәттиш чәнәбларынын мәгәсәди сизә даң чөһмәк дејил, имтаһан еләмәкдир. Әмәг сизләрдән кимсә зәиф чаваб верәрсә, ја да охумағә јазмаг һаггында аңлағышы олмаса, онда күнаһ нәздә дејил, биз мүәллимләрәддир. Дөмәк, бу мүддәт әрзиндә биз сизә һеч нә өјрәдә билдәмәишиң.

(Арды вәр)

